

Алла СЕРЕДЯК

“ПРОСВІТА” І РАДИКАЛЬНЕ СЕРЕДОВИЩЕ ГАЛИЧИНИ (До історії взаємин Івана Франка з Товариством)

Зроблено спробу проаналізувати взаємовідносини між народовецькою та радикальною політичними течіями в Галичині в кінці ХІХ ст. на прикладі непротиставлених взаємин провідного діяча радикалів, письменника, філософа Івана Франка та найбільш масового культурно-просвітницького Товариства “Просвіта”.

Ключові слова: Народовці, радикали, Іван Франко, “Просвіта”, преса, читацька аудиторія.

Товариство “Просвіта” презентувало народовецьку течію у Галичині, що виникла у 60-х рр. ХІХ ст. як альтернатива вже достатньо впливовій серед руської інтелігенції проросійській течії русофілів. Отож, взаємовідносини інших політичних сил з Товариством відображали взаємини зі всім народовецьким табором, провідники якого визначали ідейне спрямування “Просвіти”. Засновником, ідеологом, незмінним лідером наступної, радикальної течії в Галичині став філософ, історик, письменник, громадський діяч Іван Франко. Його взаємини з Товариством не були простими і якнайкраще віддзеркалювали як розбіжності, так і спільні цілі народовецького та радикального таборів Галичини в кінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Культурно-освітнє Товариство “Просвіта” заснували молоді народовці 8 грудня 1868 р. У той час Франкові виповнилося дванадцять. Хлопчина навчався у Дрогобицькій гімназії і тільки починав відкривати для себе складне, сповнене суперечностей суспільно-політичне життя Східної Галичини, шукати своє місце між національно-неоднорідними громадами, що населяли його велику батьківщину – Австрійську імперію.

Серед 64-ох членів-засновників “Просвіти” було достатньо молодих людей – студентів, вчителів, урядовців, однак, окрім поважного віку пароха з Лопянки о. Й. Заячківського, всі були львів’янами. Розширити географію, соціальний склад новоствореної структури та залучити до її роботи гімназійну молодь і селянство не дозволяв перший Статут, згідно з яким одноразовий внесок складав 4 крони, а щомісячний – 1,04. Отож, ініціатори заснування Товариства розраховували тільки на заможну інтелігенцію, яка повинна була працювати для народу, але ще не з народом. Крім того, до прийняття другого Статуту (травень, 1870), “Просвіта” залишалася одноступеневою організацією з Виділом у Львові. Для гімназиста І. Франка та багатьох його товаришів така організація ще довго залишалася недоступною. Через важкий матеріальний стан родини І. Франко був звільнений від оплати навчання, а на прожиття у Дрогобичі йому доводилося заробляти репетиторством¹.

Попри перші організаційні проблеми, заснування нового Товариства високо оцінило галицьке суспільство. Вже сформованим громадянином, у 1883 р. І. Франко писав: “Заснування Товариства “Просвіти” становило дуже важний і рішучий крок у духовому розвою нашої суспільности, звернувши перший раз увагу інтелігенції на конечну потребу народної просвіти. Тільки заснування і розвивання такого Товариства могло оживити і утвердити народолюбний рух серед галицько-руської інтелігенції, надаючи йому широку реальну підставу”². Відповідні оцінки І. Франко давав, виходячи з власного досвіду. Ще гімназистом (1867–1869) він постійно відчував брак української книжки. У його рідній гімназії зі всіх “шматочків людського знання” найменшу частину становила руська література. Шкільному товаришеві він писав: “У нас в Дрогобичі руської книжки трудніше дістати, як з папороті цвіту” (*Іван Франко*. Зібрання творів у 50-ти томах. – Т. 48. – С. 10). Саме українські часописи нерідко використовувалися у священничих родинях для розпалювання вогню чи загорання великодніх пасок³.

І. Франко розумів, що книжка рідною мовою повинна бути доступною не тільки кожному школяреві, гімназистові чи студентові, а й кожному селянинові, отже, повинна займати бодай рівне місце з польською та німецькою літературою у бібліотеках, книгарнях, приватних збірках. За умов відсутності державної програми це завдання могла виконати потужна громадська організація. Першою такою структурою і стала “Просвіта”. Надзвичайно критично ставлячись до молодого народоства, І. Франко визнавав, що “відтоді народній рух звільна виходить із теоретичного розумування та з сентиментального ентузіазму на поле конкретної, виразно обмеженої, більш-менш методичної праці”⁴. Природно, що з юних літ він шукав шляхів до “Просвіти”, які виявилися непростими, як і взаємовідносини з Товариством упродовж усього його життя.

Перший досвід організованої суспільної праці І. Франко отримав у гімназії, однак, йому доводилося не користати з чужого доробку, а самому формувати молодіжні товариства, пробуджувати цікавість до їхньої роботи. Дрогобич, за словами І. Франка, був вільним “від усього, що пахло цивілізацією та інтенсивнішим духовим життям”. “Не було ані одної порядної кав’ярні, ані ресторації, ані одної публічної бібліотеки, ані одного освітнього товариства, ані одного зібрання чи то з політичною, чи з освітньою метою” (т. 21, с. 316). 70% населення міста було неписьменним. Відірваність від культурно-освітнього життя накладала відбиток і на гімназію в Дрогобичі. Детальний аналіз бібліотечного фонду Дрогобицької гімназії, зроблений І. Франком, засвідчує, що через сім років діяльності “Просвіти” єдиною книжкою, виданою Товариством, був популярний виклад фізики “Роскази про сили природи” (Ч. 1, 2. 1875). Водночас, саме гімназії творили і формували погляди майбутньої інтелігенції австрійської Галичини.

Маючи у своєму ранньому доробку поезії німецькою та польською мовами, І. Франко зрозумів, що це не його майбутнє. Однак, назвавши себе русином, в останній третині XIX ст. потрібно було ще зробити вибір між русофільською чи українофільською (народовецькою) орієнтаціями. Це визначало участь у щойно формованих громадах чи товариствах, зокрема, москвофільському “Друзі”, “Слові”, “Обществі ім. Качковського” чи народовській “Просвіті”, “Дружньому лихварі”. Підліткові було складно зорієнтуватися в тонах та півтонах політичних течій Галицької Русі.

Усі діючі культурно-освітні товариства та редакції часописів заявляли про свої устремління працювати для просвіти руського народу Галичини. Дискусії, в основному, велися навколо використання загальноприйнятого в літературі етимологічного чи фонетичного правопису, ближчого до народної мови. Коли І. Франкові як літератору-початківцю потрібно було визначитися з правописом, фонетика тільки проклала собі дорогу до літературного вжитку^{*}. “Перша книжка, друквана фонетикою, що потрапила мені в руки, то було львівське видання “Переяславської ночі” Костомарова, але я не розумів ні язика, ані речі. Так само не розумів я “Русалки Дністрової...”, – писав він пізніше Драгоманову (т. 49, с. 245). “Друг” став для нього першою нагодою знайти свого читача. Франко, як і більшість молоді, перебував під впливом найвищого на той час авторитету в літературних колах – Івана Наумовича, який не допускав відхилень від етимології. До редакції “Друга” він писав листи етимологічним правописом (т. 48, с. 606), що заохочувалося редакцією, яка подавала також анонси та рецензії на народовські видання, називаючи мову “Просвіти” “базіканьєм”⁵. Водночас, на вимогу авторів (А. Дольницького, О. Авдиківського та ін.), “Друг” друкував твори фонетикою (Друг. № 3. 1874. С. 41, 265; № 15, 1875. С. 385). І. Франка серед них не було. Він “серед спорів язикових і національних” ще тільки визначався, “не міг найти ладу і хитався довго то на сей, то на той бік” (т. 49, с. 244). Застосування фонетичного правопису на той час асоціювалося з українофільською орієнтацією. У привезених з гімназії до Львова записках літературних спроб були переклади, “драми і оповідання віршовані”, “вірші любовні”, але, за власним зізнанням І. Франка, “патріотизму я тоді ще не знав” (т. 49, с. 243).

Довгий шлях від етимології до фонетики пройшла і сама “Просвіта”. У 1897 р. М. Михалевич звернувся з проханням другий наклад його надзвичайно популярної серед селян книжки “Пасіка або книга о тім, що треба знати, чого постаратися, та як що коли робити, щоб пасіка все добре велася” надрукувати фонетикою “на виразне бажання автора”, але отримав негативну відповідь. Народовецька “Просвіта” через 20 років виявилася консервативнішою, ніж русофільський “Друг”. Лише Надзвичайний Загальний збір 1 лютого 1899 р. наважився визнати, що “народ уже досить освідомлений, щоби через правопис відкидати книжечки “Просвіти”⁶.

Галицько-руські народовські і москвофільські товариства очолювали високоосвічені люди, які добре орієнтувалися в розмаїтті політичних реалій свого часу. Натомість для 14–16-річної молоді з повітових містечок і сіл, серед яких був І. Франко, це завдання було значно складнішим. У 70-х рр. у Дрогобичі не було жодного національного гуртка чи товариства, як і охочих їх створювати. Він згадував, що до нього зверталися з “Дружнього лихваря” з проханням організувати філію Товариства у Дрогобичі, але у листуванні немає спогадів про співпрацю І. Франка, чи інших його товаришів-гімназистів з “Просвітою”. Членом Товариства Каменярь став пізніше, після переїзду до Львова, що також засвідчує аналіз архівних документів.

Навесні 1892 р. І. Франко напише “Відкритий лист до світлого збору народо-вців руських, членів Товариства “Просвіта” у Львові”, в якому згадуватиме, що належав до Товариства “ще від хлоп’ячих літ, від 1873 чи 1874 року”⁷. Можливо, що саме цей лист використали біографи та дослідники творчості І. Франка, стверджу-

^{*} Фонетичним правописом у 1863–1865 (так званому “кулішівкою”) виходив часопис “Мета” за ред. К. Климковича.

ючи приналежність його до “Просвіти” з гімназійних часів. Однак до 1976 р. ні І. Франко, ні його цікаві до українських справ товариші (Матковський та Зубрицький) членами “Просвіти” не були.

На це було немало причин, не пов’язаних з ідеологічними переконаннями гімназійної молоді. Найпершою перешкодою був високий щорічний внесок, адже, за спогадами Каменяра, активні гімназисти були з бідних родин. Як свідчать архівні матеріали, “Просвіта” дуже відповідально ставилася до прийому нових членів. Поповнення рядів Товариства відбувалося на засіданнях Виділу, які проводилися щомісяця, або, у разі потреби, частіше. Пропозиції щодо нових членів зачитував голова зібрання. Траплялися випадки, що збори ухвалювали рішення відкласти питання “з браку колективу до голосування в тій справі”⁸. У протоколах вказували, хто рекомендує ту чи іншу особу до Товариства, а також короткі відомості про неї, на зразок “жінка урядника банку рільничого” чи “слухач права у Львові”. З початком 1874 р., згідно з ухвалою Виділу, списки новоприбулих членів Товариства публікувалися у “Правді”⁹. Стежила “Просвіта” також за сплатою членських внесків, подаючи списки боржників у протоколах та пресі. У квітні 1874 р. керівництво Товариства запровадило картковий каталог членів, “щоб слідкувати, хто ж платить”¹⁰, а в 1875 р., на пропозицію голови В. Федоровича, ухвалило виключати тих членів, “котрі через більше, як рік, мали триразово упімнення, не платили вкладок”¹¹. Отож, припустити, що вступ І. Франка до Товариства не був зафіксований у документах, неможливо. Підтвердженням цього є відсутність прізвища молодого літератора і в Головних книгах реєстрації членів Товариства “Просвіта” (ЦДАЛ. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 772, 775), які велися ретельно, особливо у перше десятиліття її діяльності. В липні 1875 р. до “Просвіти” прийняли групу людей з Дрогобича, серед них учителя К. Охримовича, професора гімназії А. Торонського, кількох монахів, але гімназистів серед них не було¹².

Виділ Товариства визначав вступний внесок індивідуально для кожного новоприбулого. Провід розумів, що саме високий внесок є суттєвою перешкодою для збільшення членів Товариства, і саме це спонукало його диференціювати внески, однак, вони залишалися високими, що виправдовувалося концепцією працювати для народу, хоча ще не з народом. Водночас, “Просвіта” розуміла необхідність співпраці зі студентством. Це спонукало Товариство приймати до лав молодіжні товариства на правах асоційованих членів, залучаючи молодь, встановлюючи невеликий річний внесок для цілої організації. У складі студентської спілки “Академічний кружок” І. Франко і потрапив до “Просвіти”, хоча дорога не була простою.

І. Франко вступив до “Академічного кружка” в липні 1875 р. Він приїхав до Львова з метою навчання в університеті й одразу ж активно долучився до культурного життя міста. Кружок діяв з 1871 р., а з 1874 р. випускав літературний часопис “Друг”, з редакцією якого юнак вже був знайомий. Знайомим було йому й русофільське спрямування Товариства та його часопису. В цей час І. Франко, прочитавши найкращі зразки творів російської літератури та журналістики, пише вірш “Схід сонця” на пошану народного віче, скликаного у Галичі русофільським “Обществом ім. М. Качковського”, разом з Іваном Белеєм, Михайлом Павликом, Володимиром Левицьким стає співробітником “Друга”. Це давало хлопцям трибуну для публічних виступів, а також змогу користуватися матеріальною базою русофілів.

Очевидно, що звернення І. Франка до русофільських товариств по приїзді до Львова мало також практичний характер. Як згадував приятель Каменяра В. Левицький, кружок “уділяв своїм членам позички, мав білети по знижених цінах до польського театру, лазні, його члени діставали підмоги з Народного Дому, Ставропігійського інституту тощо”¹³. Ані “Просвіта”, ані “Дружній лихвар” не забезпечували подібних переваг. Народовські товариства були значно біднішими, тому відставала і культурна діяльність. “Політичної ролі не відігравали тоді народовці ніякої, їх одинокий часопис “Правда” виходив дуже не правильно, часом раз на кілька місяців. ... Книжечки “Просвіти” виходили мляві, обмежені, ... крім видання книжечок, “Просвіта” більше зовсім нічого не робила”, – згадував ті роки Є. Олесницький¹⁴. Звичайно ж такі громади не могли притягувати по-молодечому дієво налаштоване студентство. Водночас, молодіжні товариства та гуртки Львова не ворогували, а це дозволяло ділитися думками, запозичувати ідеї, змінювати власний світогляд і впливати на інших. Одночасно загартували і наблизили І. Франка до народовських товариств політичні баталії довкола прийому до “Академічного кружка” молоді з “Дружнього лихваря” та новоприбулих з провінції. Спротив запеклих русофілів тільки прискорював зміну поглядів молоді. З обранням до управи кружка восени 1875 р. І. Франка та В. Левицького народовців приймали без перепон. У липні 1876 р. “Академічний кружок” і “Дружній лихвар” об’єдналися, визначивши свої ланки діяльності – культурно-просвітня праця і матеріальна допомога студентству¹⁵.

Окрім приходу студентів-народовців, значний вплив на часопис мало ідейне керівництво Михайла Драгоманова, якого під час відвідин Львова восени 1875 р. завів до “Академічного кружка” Леонід Заклинський. Через рік М. Драгоманова обрали почесним членом Товариства¹⁶.

У літературно-політичних баталіях 1875–1876 рр. змінювався й І. Франко. Провінційний хлопець, який нещодавно зізнався у листі до коханої дівчини (Ольги Рошкевич), що “боїться Львова” (т. 48. с. 39), ставить перед собою та друзями амбітне завдання – формувати світогляд майбутньої інтелігенції її ж рідною мовою¹⁷. З початком 1876 р. І. Франко з друзями остаточно зрікається русофільства. Редакція “Друга” дала впевнену відсіч нападам москвофілів, що найчастіше публікувалися у “Слові”¹⁸. Восени 1876 р. відбулося остаточне переродження І. Франка у бік “радикалізму”¹⁹. Тож не є дивним, що саме навесні відбуваються найтісніші контакти кружківців з народовецькими громадами.

На засіданні Виділу 22 травня 1876 р. до “Просвіти” прийняли товариша І. Франка Івана Белея, з річним внеском один золотий. Очевидно, до Товариства готовий був вступити й І. Франко та інші члени кружка, однак, не мали грошей. У листуванні І. Франка того часу немало свідчень, що йому доводилося “попостити” (т. 48, с. 48) до отримання стипендії, не те що робити якісь внески. Виділ “Просвіти” зрозумів причину відтоку молоді і 7 червня скликав надзвичайне засідання, на якому ухвалили включити до Товариства весь “Академічний Кружок” з колективним річним внеском два золотих.

Зближенню І. Франка з “Просвітою” сприяло знайомство з родиною Федоровичів. Як доводить Р. Горак, це знайомство відбулося одразу після приїзду до Львова²⁰. Владислав Федорович очолював “Просвіту”, відтак часто бував у Львові, а студент І. Франко був прийнятий репетитором для дітей двоюрідного брата Голо-

ви – Тадея, власника села Клебанівка. Ближче знайомство дозволило Федоровичу зрозуміти матеріальну скруту студентства, шукати та знайти шляхи залучення його до “Просвіти”. Голова ініціював зміну статуту Товариства, який передбачав зменшення членських внесків і отримання членами Товариства щомісячних книжечок. Великого розголосу та захоплення молоді набув у Галичині вчинок В. Федоровича подарування “Просвіти” чималой суми (12 тис. голландських гульденів), щоб забезпечити товариство від цензури з боку Сейму²¹.

Співпраця товариств однозначно була б корисною для обох сторін. “Просвіта” мала певні матеріальні можливості (допомогу від Краєвого Сейму, меценатів), молодь з “Академічного кружка” – потенційні можливості оживити роботу недавно створеного, однак, мляво діючого Товариства. Апогеєм єднання стало спільне влаштування пам’ятного концерту з нагоди 33-х роковин смерті Маркіяна Шашкевича у червні 1976 р. Промова М. Павлика як представника кружка “Про потребу етнографічної роботи в Галичині” викликала щире захоплення всіх присутніх²² і була співзвучною з патріотичною промовою В. Федоровича при обранні його головою “Просвіти” (промову видрукували у “Справозданні з діяльності “Просвіти”. Львів, 1874).

На жаль, співпраця продовжувалася недовго. “Просвіта” гуртувала довкола себе інтелігенцію, котра мала б працювати для народу. Однак і через вісім років діяльності дистанція між цими соціальними верствами не зменшилася. Товариство нерідко обмежувалося декларацією лозунгів, а І. Франко робив реальні кроки до зближення. Розбіжності виявилися вже наприкінці 1876 р.: на офіційних заходах та фотографуванні він з’являвся у вишитій сорочці, тоді як просвітяни одягалися у фраки з краватками, відстоював фонетичний правопис, чого ще довго боялася “Просвіта”. Відмовився І. Франко від модної та прийнятої у наукових колах німецької мови, пояснюючи, що “руська бесіда – то для мене любий, домашній убір, в котрім всякий показується другому таким, який єсть...” (т. 48. с. 46). Він публікує у “Друзі” повість “Петрії і Довбущуки”, однією з сюжетних ліній якої є згубний вплив панів на селянина, особною книжечкою видає збірник своїх віршів “Балади і розкази”, пише ряд дрібних ескізів і новел (“галицьких образків”), в котрих реально змальовує життя галицького народу. На початку 1877 р. “Друг” надрукував ряд оповідань І. Франка під загальною назвою “Борислав”. У більшості творів підіймалися соціальні проблеми робітників і селян.

Романтизм народовців у головах І. Франка та гуртківців поступився західноєвропейському соціалізму. Через півроку після вступу “Академічного кружка” до “Просвіти” розбіжності виявилися значно глибшими. Під впливом М. Драгоманова “Друг” перейшов на радикальні позиції, і це негативно сприйняли просвітяни. Член Виділу “Просвіти” Володимир Барвінський у народовській “Правді” розкритикував пропаганду гуртківцями праць С. Подолинського та О. Терлецького²³. Водночас, критикуючи політичні погляди гуртківців, “Правда” позитивно відгукнулася на видання їхнього альманаху “Дністрянка”, резонно зазначаючи, що він “своїм змістом перевищує всі дотеперішні спроби наших календарних видань”²⁴. Висока оцінка В. Барвінським “Дністрянки” заслуговує поваги з огляду на те, що до 1877 р. вже вийшло два випуски календарів “Просвіти” (на 1870 та 1872 р., ред. О. Патицький та Ю. Целевич). Схвально відгукнулися народовці і на мову альманаху, що вийшов етимологічним правописом, однак народною мовою, а не русофільським “язичієм”.

І. Франко уживав термін “правопись “Просвіти”, ще довго ставив її у приклад друзям по перу: “Писати какофонією “Слова” й самим не хочеться, а напиши фонетикою, ніхто не читатиме. Остається правопись Осадці і “Просвіти” (т. 48, с. 59; т. 48, с. 473). Отож кружківці втілили в життя те, до чого закликали народовці на урочистих зібраннях та засіданнях “Просвіти”.

Молодь, згуртована навколо І. Франка, М. Павлика, І. Белея, знаходила все більше прихильників у галицькому середовищі. Популярності І. Франка сприяли публікації у “Друзі” та перші окремі збірки. “Письма Івана Франка” (1876, 1877) зробили двадцятирічного студента знаним письменником. Порозуміння проукраїнської частини молоді “Академічного кружка” і “Просвіти” виглядало логічним за умов організованого наступу русофілів. “Общество ім. Качковського” у 1876 р. почало видавати книжечки просвітницького характеру “не конечно чистім русским язиком, а таким, щоб і мала дитина порозуміла і з того користала”²⁵, та організувало масову роботу серед селянства. Намагаючись показати зв’язок українофільства з соціалізмом, москвофіли вдалися до паплюження супротивників у пресі, відвертих доносів на вчорашніх колег з “Академічного кружка” (Слово, 1878. № 9, 128, 129 та ін). Відповідну кампанію розгорнула і польська консервативна преса: національна спрямованість нових для Галичини ідей не задовольняла польську адміністрацію.

Однак порозуміння не настало. “Просвіта” відвернулася від щойно прийнятої до Товариства радикально настроєної молоді. Особливо вороже ставлення до гуртківців спричинила хвиля арештів у січні–червні 1877 р. І. Франка притягли до слідства у зв’язку з арештом М. Павлика, за ним наглядала поліція, декілька номерів “Друга” конфіскували, а згодом заборонили випуск часопису. М. Драгоманову він писав: “Просвітяни” вельми наполохані арештами і волять сидіти зовсім тихо, не робити нічо, не видавати нічо, не сушити собі голови, щоб лиш поліція не мала на них ніякого підозріння” (т. 48, с. 60). Різниця у поглядах з приятелями–народовцями посилювалася. І. Франко давав їм нищівні характеристики, називав наймитами Барвінського і “Правди” (т. 48, с. 53). Співредактор “Друга” В. Левицький згадував про “великий переполох”, що настав між українською молоддю, котра “усунулася від активних виступів, розбрелася то по рідні, то по лекціях на провінції, – і “Академічний кружок” попав знову у руки “об’єднителів”²⁶.

До повного розриву з “Просвітою” призвів арешт І. Франка в червні 1876 р. Двадцятирічного юнака народовці звинувачували у всіх можливих гріхах: атеїзмі, соціалізмі, нігілізмі. Жахливі умови тюремного життя не були секретом для суспільства. Франкові нікому було принести передачі, адже всі, хто не боявся з ним спілкуватися, зазнали арешту. Університетський учитель професор О. Огоновський відмовився передати гроші в’язням-студентам, надіслані Драгомановим²⁷. 31 травня 1877 р. О. Огоновського, що був членом Виділу, обрали Головою “Просвіти”. Отож, його відмова виражала офіційну позицію Товариства щодо радикальної молоді.

Адміністрація всіляко відмежовувалася від арештованих і підозрюваних. На це були не тільки ідеологічні причини. “Просвіта” втратила допомогу від краєвих фондів (аж до 1884 р.), незважаючи на те, що мала в Сеймі впливових заступників – митрополита Йосипа Сембратовича, єпископа Івана Ступницького та заступника маршалка Сейму Степана Качалу. Не оминули “Просвіту” і ревізії, що масово проводилися у Львові. До офісу (льокалю) товариства приїжджав слідчий суддя з

поліцією, яка перетрусила всі книжки і папери, шукаючи соціалістичну літературу. Не достатньо уявляючи собі її зміст, вилучили всі книжки, видані за кордоном у Києві з дозволу російської цензури. Конфіскували книжки В. Антоновича, твори В. Короленка та М. Костомарова. Ревізії провели також в “Академічному кружку”, “Дружньому лихварі”, Греко-католицькій семінарії та у кількох студентів. Приводом до обшуку у “Просвіті” була згадка про Товариство в кореспонденції М. Павлика. Про це відомо з листа Ганкевича до М. Драгоманова²⁸. Широкого розголосу обшукам надали москвофільські та польські газети. Просвіт'яни наголошували, що проблеми з владою негативно впливають на селян, які почали активніше вступати до Товариства на основі нового статуту. До 1878 р. “Просвіта” відкрила 5 філій – у Бортниках, Тернополі, Коломиї, Станиславові та Золочеві. Наступну вдалося відкрити тільки у 1891 році²⁹.

Керівництво звинувачувало у труднощах не польську владу, а радикальну молодь, що, на його погляд, компрометувала Товариство. Позбутися “проскрібованих” членів вирішили, не дочекавшись їх виходу на волю. Протокол засідання Виділу “Просвіти” від 8 жовтня 1878 р. констатував вирок: “Виключено одноголосно п.п. Павлика, Мандичевського і Франка jako засуджених за агітацію соціалістичну, ти більше, що подібні агітації шкодять добру нашого народа і стримують розвій Товариства”³⁰ (у 1892 р. Франко помилково згадував, що його виключили разом із Мандичевським та Сельським). Щоб виключити І. Франка, знайшли причину також в товаристві “Дружній лихвар”. Для цього влаштували люстрацію членів, що не були вписані попереднього року. Серед них виявився І. Франко. Більшість членів проголосувала “проти”, на радість старшому громадянству³¹.

Виключення з “Просвіти” та інших народовських товариств І. Франко розцінював як найважче випробування: “Та не сама тюрма була для мене найтяжчою пробою, сто раз тяжчий і несправедливіший засуд усієї суспільності, кинений на нас, страшенно болів мене, а люди (з старших), котрі хотіли мати зо мною яке-небудь діло, видались зо мною тільки в секреті, що мене ще дужче принижувало” (т. 49, с. 245–246). І. Шараневич наполіг на забороні для І. Франка користатися бібліотекою “Руської бесіди”. Розпач І. Франка посилював розрив заручин з нареченою Ольгою, батько якої заборонив йому відвідувати їхній дім. На рішення священника о. Рошкевича вплинув арешт письменника, а пізніше – поширена просвіт'янами думка про те, що І. Франко паплюжить духовенство та проповідує атеїзм.

Член Виділу “Просвіти” В. Барвінський, щоб уберегти молодь від впливу І. Франка, почав створювати “окрему студентську громаду на основі політичних і соціальних принципів, на яких стояли тодішні “правдяни”³². Його мета була значно ширшою. Редактор “Правди”, якого Є. Олесницький назвав одним живим чоловіком між усіма народовцями, розумів, що обидві організації потребують “молодої крові”, інакше вони приречені замкнутися в колі “твердорусів” чи “старорусинів”, котре постійно звужується. Однак, проєкт виявився невдалим. Перелік імен (І. Франко, М. Павлик, І. Белей, В. Полянський, К. Бандрівський, В. Білецький), яких пропонувалося виключити з “Дружнього лихваря”, навпаки, став дороговказом навіть для тих студентів, які відвідували сходи на квартирі В. Барвінського. Консерватизм просвіт'ян відштовхував молодь, натомість, за спогадами Є. Олесницького, “знайомість з Франком вводила нас, молодих, зовсім в інший світ, його незвичайна на

тодішній вік начитаність, його бистрий погляд на речі і строга, а дотепна критика сучасних відносин імпонувала молоді і єднала її біля нього”³³.

Однак, студенти, що горнулися до І. Франка, не могли забезпечити його від страшною матеріальною скрути, в якій він опинився у 80-х роках. Насамперед, і самі були незаможні, а головне, годі було витримати тиск з боку старшої громади, що вважала І. Франка прокаженим. На жаль, не малу роль у цьому відіграли чільники “Просвіта”. Андрій Чайковський у 1878 р. отримав в Товаристві платне місце урядовця. На запитання, чому І. Франка виключено з “Просвіти”, отримав гнівну відповідь, що він з Павликом та Драгомановим компрометують Товариство перед урядом. “Мене остерігають, щоб собі з ним не заходити, – згадував А. Чайковський. – То лжепророки, атеїсти. Якби я до тої компанії попав, то можу втратити офіцерський ступінь, не можу бути ніколи цісарським урядником, ну, а мій шеф, себто Виділ “Просвіти”, не міг би байдуже до того придивлятися”³⁴. Подібні загрози наганяли страху. Довкола “Просвіти” гуртувалися переважно вчителі, тому не дивно, що їхнє становище в суспільстві І. Франко вважав просто рабським.

Непримиренність керівництва “Просвіти” посилювалася неприязними особистими взаєминами з головою О. Огоновським. І. Франко з притаманною йому категоричністю неодноразово давав негативні характеристики своєму університетському учителю: “Ще сьогодні мене беруть дрижачки при згадці про педантичні, безглузді лекції Венцлевського, Черкавського, Огоновського, про тяжке переживання мертвої книжкової вчености, про це рабське додержання друкованих зразків і словесних формул” (т. 34, с. 371). Думку І. Франка поділяли його найближчі друзі М. Павлик та М. Драгоманов. О. Огоновський знав про критичну оцінку його лекційних курсів і, очевидно, запам’ятав надовго. Відбувши дев’ять місяців тюрми, Франко вирішив відновити навчання в університеті влітку 1878 р. Очевидно, його не покидала надія стати викладачем класичної філософії. Деканом факультету на той час був голова “Просвіти” О. Огоновський. І. Франко записався на його курси “Новий період руської літератури” та “Критично-естетична оцінка творів Шевченка”, однак, декан не захотів звільнити молодого поета від оплати навчання.

Не виключено, що відносини з “Просвітою” були б іншими, якби Головою Товариства зостався В. Федорович. Посилаючись на відірваність від Львова (на засідання їздив фірою) та зайнятість на господарстві у Відні, він зрікся головування (31.05.1877) менше, як за місяць до арешту І. Франка (1.06.1877). На останніх зборах В. Федорович подарував “Просвіті” свій портрет роботи Корнила Устияновича і, хоча контакти з Товариством не припинилися, однак, стали нечастими, як і приїзди колишнього голови до Львова. Цілком імовірно, що саме необізнаність В. Федоровича з обставинами, в яких опинився І. Франко, сприяла розриву його відносин з Товариством. Імовірно, ближче знайомство дозволило б забезпечити якщо не підтримку “Просвіти”, то бодай не повне відторгнення. Адже саме так вчинив В. Федорович після третього арешту поета (1889). Довідавшись із преси, що І. Франко звільнений – надіслав так необхідні йому гроші разом зі щирим привітанням³⁵. Однак І. Франко на той час уже був відомою постаттю, а дідич В. Федорович – матеріально і адміністративно незалежною особою. Після першого ж арешту І. Франкові ще тільки потрібно було утвердити своє ім’я. Арешт, певною мірою, допоміг йому у цьому. Не зв’язаний путами державної служби, а навіть членством у громад-

ських організаціях, впродовж року він стає найпопулярнішим українським письменником Галичини.

Відповіддю І. Франка на виключення його з Товариства та редакційних планів “Просвіти” стало видання “Дрібної бібліотеки”. Серія книжок оригінальних та перекладних творів реалістичного змісту повинна була конкурувати з членськими книжечками “Просвіти”, забезпечити галицького читача творами, яких не могли дати жодні інші видавництва³⁶. На думку І. Франка, Галичина не витворила літератури в європейському значенні того слова (т. 41, с. 22). Забігаючи наперед скажемо, що конкуренція вийшла не на користь “Просвіти”. Впродовж трьох років І. Франко видав 14 пронумерованих книжечок, які користувалися популярністю серед молоді, розходилися тиражами 200–500 прим., пробуджували інтерес до наукової і суспільної тематики, що було новим для Галичини. Видавці пішли далі “Просвіти” і в організації мережі розповсюдження: видання розсилалися по книгарнях та окремим адресатам у Львові, Тернополі, Коломиї, Стрию і навіть у Відні. Потрапляла “Дрібна бібліотека” і на Наддніпрянщину, хоча царська цензура робила все для того, щоб не допустити її поширення³⁷. Остання, 14-та книжечка бібліотеки, що вміщала біографічне оповідання І. Франка “На дні”, двічі виходила у перекладі польською мовою (1886 та 1888), пізніше чеською (1892) та німецькою (1903)³⁸. Загалом схвальний відгук на оповідання у газеті “Зоря” тільки загострив відносини між молодим літератором і народо-вцями. І. Франко розцінив його як спробу керувати його думками і поглядами, в той час як він вважав необхідним звільнитися “з-під гнету авторитетів” (т. 48, с. 249–250).

Що ж протиставила “Просвіта”, Товариство яке вже досить твердо стояло на ногах, групі молодих людей, фактично без засобів для прожиття? Впродовж перших восьми років діяльності (1869–1876) товариство видало 24 підручники, покликаних забезпечити вивчення всього комплексу шкільних дисциплін (латини, історії, математики, фізики і т.д.). Однозначно це була справа великої ваги, адже єдина українська гімназія та школи різних рівнів не могли нормально функціонувати без підручників та методичної літератури. У 1876 р., якраз з появою на літературному полі І. Франка, видавництво шкільних підручників бере на себе “Красивий фонд” при Шкільній красивій раді (далі “Українське педагогічне товариство” та “Рідна школа”). Звільнившись від обов’язку перед школами, “Просвіти” належало визначитися з цільовим призначенням своїх видань, читацькою аудиторією, оцінити потреби та рівень сприйняття суспільством запропонованої літератури. Редакційний відділ Товариства приймає рішення не формувати смаки потенційних читачів, а не переобтяжувати їх надто складною лектурою, видавати книжки, доступні для простого народу. Звідсіля і вибір жанру – альманахи та збірники, у яких можна помістити усе, що може, на думку просвітян, знадобитися читачеві, найчастіше селянинові, у щоденному житті. Книжки подавали легкодоступні художні тексти (короткі оповідання, казки, байки, анекдоти, загадки), популярні статті на літературні, медичні, господарські, історичні, релігійні теми, практичні поради. Просвітянські збірники, найчастіше хаотично впорядковані, нерідко містили передруки з щорічних календарів або часописів. Про підбір матеріалів для просвітянських видань І. Франко згодом напише “Се кум Огоновського або сват Барвінського написав – значить ся, мусить бути приняте і друковане, – а що се св. Пантелеймон або друга подібна дурниця – се нікого не обходить” (т. 48, с. 322).

Зміст просвітянських видань різко контрастував з виданнями І. Франка, метою якого було прилучити галицьке письменство до європейської літератури, довести, що “література мусить бути живописуванням сучасної суспільності, її життя, праць і змагань” (т. 41, с. 17–18). Для цього молоді видавці друкували переклади Еркмана-Шатріана, Золя, Байрона, поезії класиків європейської літератури (Гете, Гайне, Шеллі, Лермонтова та ін), власні суспільно-політичні студії. Навіть через багато років, у одній із останніх праць свого життя “Нарис історії українсько-руської літератур”, про асортимент книг, виданих за головування О. Огоновського І. Франко, напише: “Ставши головою “Просвіти”, він узявся також до фабрикування популярних брошур, та й тут продукував товар дуже невисокої якості” (т. 41, с. 354). Попри всі старання “Просвіти” та інших народовських товариств саме в цей час, на думку І. Франка, “віддалення інтелігенції від народу, його життя і інтересів було повне” (т. 41, с. 473).

З осені 1879 р. почала виходити газета “Батьківщина”. Вона відповідала Франковим закликам писати про народне життя, через що швидко набула популярності серед селян. Із початком 1880 р. поряд з “Батьківщиною” народовці почали видавати газету “Діло”, задуману як альтернативу до москвофільського “Слова”. Літературний талант та популярність І. Франка пом’якшували ворожість просвітян-народовців. Однак початок тіснішої співпраці ще на два роки відкинув другий арешт письменника у березні 1880 р.

Водночас серед освічених галицьких русинів росло переконання, що Франкова участь у будь-якому виданні є гарантією читачього успіху. “У нас нема здібнішого, живішого і розумнішого робітника, як Франко”, – писав Іван Белей до Олександра Кониського. “Без Франка люба збірка була би нічим”, – твердив Володимир Левицький у 1885 р. Наталя Кобринська у листі до І. Франка висловила ще критичніше: “Я о “Зорі” звикло виражалася, що якби повитинати з неї все то, що Ви пишете, то сміло можна решту продати на вагу...”³⁹ Літературний талант І. Франка заставляв народовців іти на компроміси з радикальною молоддю. Народовці також боролися за читачів, більшість з яких були селянами – потенційними членами або “Просвіти”, або москвофільського “Общества ім. Качковського”. Обидва товариства засновували читальні по селах, бібліотеки яких були не рідко єдиним джерелом інформації, а, отже, і засобом впливу на українських селян. Радикали ж хотіли перехопити ініціативу в обох таборів. Для цього потрібно було заповнити ринок, а ще краще читальні бібліотеки власними виданнями. Відсутність засобів та постійні конфіскації радикальних видань поліцією унеможлилювали це завдання. Залишався ще один шлях – принести свої ідеї через народовські видання. Тай розбіжності нерідко були відносними і проявлялися на рівні керівництва товариствами чи редакціями. Тож не дивно, що, не зважаючи на неприязнь з боку редактора “Діла” і просвітянина В. Барвінського, І. Франко став дописувачем народовецької газети, що набувала популярності саме за його участі (т. 48, с. 347). Водночас І. Франка запросили до роботи в часописах “Зоря” та “Зеркало”. Боролася за читача і “Просвіта” і, мабуть, тому відступила. Знаного народовця Ю. Романчука на посаді редактора просвітянського календаря замінив товариш І. Франка зі студентських років В. Левицький, уже відомий публіці під псевдо Василь Лукич. Не дивно, що він залучив до співпраці над календарем свого друга і найпопулярнішого у Галичині лі-

тератора. Першим твором, який Франко опублікував у “Просвіті”, стало оповідання “Слимак”, надруковане під псевдо Мирон⁴⁰. І. Франко погодився на співпрацю, ні не тримаючи образи за виключення, ні не ставлячи умов щодо свого повернення.

Участь у просвітянських виданнях та заходах “Просвіти” дозволяла спілкуватися з членами найнижчої ланки – читальні. Саме така аудиторія і цікавила І. Франка. Розбудову читалень І. Франко вважав необхідною умовою “сильного життя й розвою нашого народу”⁴¹, можливо тому продовжував співпрацювати з “Просвітою”, незважаючи на постійні перепони на шляху до відновлення його членства у Товаристві. Світоглядні розходження з просвіт'янами він не вважав принциповими і нездоланими. У листі до патріарха Товариства О. Партицького він писав, що йому “як молодшому, випадало зробити перший крок до поєднання...” бо, “хоч переконання наші поставили нас, так сказати, на противних кінцях одного табору, ... ми все-таки можемо йти в многих питаннях, а особливо в чисто літературних, рука об руку” (т. 48, с. 335). О. Партицький прийняв до друку Франкового “Захара Беркута” і запропонував дописувати до “Зорі” (хоч і за мізерні гроші). У тому ж грудні 1882-го, В. Барвінський відмовляється прийняти І. Франка до редакції “Діла”, пояснивши І. Белею, що “Франко – чоловік неможливий, він би тут зараз свої консеквенції виводив, а нам того не треба!” (т. 48, с. 340). Народовці брали у І. Франка його художні і публіцистичні твори до друку, але не давали постійної роботи, котра б дозволила повернутися до Львова з Нагуевич, розраховувати на матеріальне забезпечення. І. Франко згадував, що коли Василь Лукич “зажадав від мене праць для свого календаря, я ані не згадав кривди, яку мені зробив виділ Товариства (“Просвіти” – А. С.), і послав йому в р. 1881 одну, а в 1882 три повістки, за котрі не жадав і не дістав ані цента, а й пізніше давав до сього календаря так само безплатно свої праці, навіть тоді, коли своєю працею виробив собі між людьми те, що міг би був за них одержати добрий гонорар” (т. 49, с. 325). Літературна частина календаря “Просвіти” на 1884 рік розпочиналася трьома оповіданнями І. Франка (“Сам собі винен”, “Історія моєї січкарни” (під псевдо Руслан), “Ліси і пасовиська. Оповідання бувшого пленіпотента” (під псевдо Мирон)⁴². Не дивно, що, за таких обставин, І. Франка драгувала постійна критика від просвіт'ян, які стверджували, що його праці надто радикальні. Просвіт'яни належно оцінювали талант молодого літератора, водночас старалися продемонструвати лояльність до влади, плекаючи надію на допомогу з боку Сейму.

Співпраця І. Франка з “Просвітою” частково активізувалася з утворенням “Етнографічно-статистичного кружка”, який розпочав діяльність у 1883 р., за активної участі І. Франка. Завдання новоствореної організації “пізнавати життя і світогляд народу, пізнавати його стан економічний і духовий” надрукувала газета “Діло”, схвалюючи почин молоді⁴³. Мандрівки молоді з метою збору етнографічних матеріалів нерідко пролягали через читальні “Просвіти”. Саме вони ставали місцем зустрічей з місцевим населенням, відчитів рефератів, влаштування концертів. У книжечці під назвою “Розмови в Добровільській читальні” (Л., 1883) “Просвіта” видала працю Франка “Розмова про гроші і скарби”, яку він вважав елементарним підручником суспільної економії (т. 49, с. 248). Просвіт'ян особливо приваблювала передмова до книжки про історію закладання читальні, адже вони були зацікавлені у відкритті нових та підпорядкуванні собі вже діючих культурних осередків на селі. Очевидно, планувалося і надалі друкувати цікаві реферати, зачитані гуртківцями.

Схвалила “Просвіта” і плани “Кружка” видавати твори економіста В. Навроцького. Головний Виділ на видання першого тому виділив 50 золотих ринських, за умови, що прибуток від продажу залишиться у “Кружку”. Однак І. Франко реально оцінював, що ці гроші “без того видавництва певно не були б до кружка прийшли” (т. 48, с. 438).

Через І. Франка “Просвіта” здійснювала зв’язок із Наддніпряниною. Отримані від М. Драгоманова книги він передавав до бібліотеки Товариства, а це дозволяло формувати належні фонди (т. 48, с. 588). І. Франко відвідував збори Товариства, однак у переліку присутніх відповідні протоколи його імені не рестрували. Він стверджував, що сплачував також членські внески (перевірити цю інформацію не вдалося, оскільки просвітянська документація фіксувала тільки неплатників) та що “деякі впливові члени Товариства прямо давали мені до пізнання, що все давно забуто і що я знов уважався членом Товариства” (т. 48, с. 226; т. 49, с. 325, 340).

У середині 80-х років народовецька громада вже не була однорідною. Новоприбула молодь засуджувала консерватизм старшого покоління, схилялася на бік І. Франка. Під її впливом розгорялися дискусії навіть серед членів-засновників “Просвіти”. А. Вахнянин вважав, що І. Франка можна приймати “яко робітника”, але недопустимо включати до редакції народовецької “Зорі”, бо він листується з М. Драгомановим. Ю. Романчук стверджував, що це не великий гріх, бо ж і він донедавна до М. Драгоманова писав (т. 49, с. 540). Перемогу молоді знаменувало включення І. Франка до редколегії часопису. Однак перетворити “Зорю” на радикальне чи бодай компромісне видання Франкові не вдалося. Накинута згори цензура привела до розриву не беззмарної, однак, взаємно корисної праці 1882–1886 років. Керівництво “Зорі” займало високі посади у “Просвіті”, тому не дивно, що Виділ не відгукується на прохання І. Франка допомогти у виданні збірки власних оповідань. Водночас, Товариство на видання збірки поезій виділяє немалу суму – 50 зол.⁴⁴ улюбленцеві О. Партицького поетові Масляку (у “Відкритому листі до “Просвіти” (1892) І. Франко помилково віднесе цю подію до 1890 року). Народовських цензорів І. Франко пізніше назве “ретроградними елементами” (т. 41, с. 150) і надовго перейде працювати до польських газет. Видавничі портфелі народовських товариств не дорахуються численних матеріалів, що були надруковані у часописах “Kraj”, “Przegląd Społeczny”, “Prawda”, “Kurjer Lwowski”.

У 1886 р., згідно з ухвалою Виділу, редакцію календарів “Просвіти” змушений був покинути і В. Левицький⁴⁵. І. Франко вважав його крок закономірним, “при тих страшних цензурних обставинах, які тепер панують в “Просвіті”. Тому новела І. Франка “Місія” з’являється не в просвітянському календарі на 1888 рік, а в альманаху Василя Лукича “Ватра”. Цей альманах І. Франко розцінював як альтернативу просвітянським книжечкам і побажав видавцеві, “щоб видання твоє зробилося першим товчком до нового, свобіднішого і поступового руху у нас, щоб було сигналом і для других – виломуватись з пут дотеперішнього шлендріяну” (т. 49, с. 70).

1886-й Франко вважав роком свого другого виключення з “Просвіти”: керівництво відмовило молодшим членам Товариства включити І. Франка до Виділу та редакції видань, повернуло річну вкладку, заявивши, що не вважає його членом Товариства (т. 49, с. 325–326). Такого звернення протоколи засідань Виділу не зафіксували. Очевидно, молоді просвітяни не подавали спеціального внесення, а ви-

словили свої пропозиції у приватній розмові. Відмова не завадила Голові “Просвіти” звертатися до І. Франка з проханням подавати свої матеріали до календарів⁴⁶. О. Огоновський особисто навідав І. Франка з проханням написати статтю про радикальний рух для своєї “Історії літератури”, бо сам хоча дещо й читав, та не може в цьому розібратися. І. Франко при тій зустрічі (квітень 1887) переконував свого вчителя, що “ніякого соціалізму у нас не було і нема навіть в літературі, а була тільки критика інтелігенції з погляду інтересів народу”⁴⁷.

Незважаючи на розбіжності у поглядах, О. Огоновський розумів, що не рахуватися з І. Франком не можливо. Він вже був автором власних популярних збірок “Галицькі образки” (1885), “З вершин і низин” (1887), видавцем “Наукової бібліотеки”, дописувачем до усіх популярних видань. За підрахунками Я. Грицака, впродовж 1874–1886 рр. перелік праць І. Франка сягав 572 назв, з них 115 художніх творів⁴⁸. Його твори читали далеко за межами Галичини, що давало змогу вижити з літературної праці, не підлягаючи цензурі. Це завдання не було легким, адже, за твердженням Олександра Барвінського, читацька аудиторія вже знаного письменника була “дуже убогою, більше патріотичною, аніж грошовитою”⁴⁹.

Постійна робота в редакції “Просвіти” могла б полегшити скрутне матеріальне становище І. Франка, однак Виділ офіційно навіть не визнавав його членства в товаристві. Звернення про матеріальну допомогу на видавничі цілі подавали також друзі і учні І. Франка. Кирило Трильовський навесні 1889 р. звернувся до “Просвіти” з проханням допомогти у виданні збірки поезій молодих поетів. Головний виділ відмовив, обіцяючи закупити частину готових книжечок “під умовою, якщо твори, поміщені в тій збірнику, будуть відповідати тенденціям видань “Просвіти”⁵⁰. І. Франка просвітнянські “тенденції” не задовольняли.

Образи від керівництва не відвернули І. Франка від співпраці з “Просвітою”. Вже до наступного календаря (на 1889), укладеного не Василем Лукичем, а К. Паньківським, він подає вірш “Співакові” (під псевдо Мирон), “Руський співаник” надрукував його вірш “Сам по дорозі іду я...”, покладений на музику, а в кінці 1888 р. окремою пронумерованою книжечкою “Просвіти” вийшло оповідання “Гава. Образок з життя підкарпатського народу”⁵¹. Отриманий від “Просвіти” гонорар (30 зол.) за видання “Гави” І. Франко планував використати для продовження серії “Наукова бібліотека” у меншому форматі під назвою “Науково-літературна бібліотека” (т. 49, с. 183). Новий, дешевший формат мав удоступнити видання для селян, зробити їх настільними книгами по читальнях, де І. Франко був частим гостем. Зміст задуманої серії (включно з “новою”, що містила передруки з часопису “Життя і Слово”) суттєво відрізнявся від просвітнянських видань. Нерідко “Просвіта” вдавалася до перевидань. Книжечка М. Михалевича “Пасіка” користувалася популярністю серед селян, то ж не дивно, що праця витримала 4 перевидання (1877, 1897, 1900, 1910). Однак доцільність другого накладу “Оповідання про жите святого великомученика і лікаря Пантелеймона” О. Огоновського (1891) замість збірки молодих поетів викликає сумнів. За словами І. Франка, з цієї книжки “галицький простолюдин міг вичитати, що у “випадках хвороби ліпше вдатися до шептухи або знахаря, що лічать самими словами, ніж до лікаря” (т. 41, с. 446).

1889 р. знову відкрилася дорога до зближення. Восени “Просвіта” разом з Науковим товариством ім. Шевченка уклали угоду про спільне видання творів Т. Шевченка. В грудні 1890 р. затвердили редакційний комітет, до якого ввійшли

О. Огоновський, О. Барвінський, О. Партицький, І. Франко та В. Коцовський⁵². Відносини з редакторами ззовні виглядали непоганими. О. Огоновський готував біографію І. Франка для “Історії літератури руської”⁵³, доповнював її новими фактами, обіцяв надрукувати в “Зорі”, радив подаватися на докторат, але не у Львові, бо поляки чинитимуть перепони. І. Франко вбачав нещирість у відносинах, писав до дружини, що не в поляках справа, а професор “сам старався б мені підставити ногу” (т. 49, с. 285). Очевидно, І. Франко мав рацію, бо ж праця над “Кобзарем” швидко переросла в конфронтацію. О. Огоновський та Ю. Романчук пропонували розмістити твори Т. Шевченка за жанровим принципом (думки, молитви, балади, епічні твори та ін). І. Франко відстоював хронологічний, надаючи великої ваги підготовці текстів: звірці з автографами, вилученню неавтентичних творів, що містилися у попередніх виданнях. Вважав за доцільне подавати різночитання з попередніми публікаціями, інформацію про першодруки. Першою ознакою майбутнього розриву редакційного комітету стала відмова “Просвіти” надати порядковий номер своїх видань частині накладу збірки оповідань, яку І. Франко вирішив видати власним коштом. Таким чином, він отримував би гроші на друк, а “Просвіта” – прибутки від продажу видання (т. 49, с. 326). Протокол засідання Головного Відділу від 5.06.1890 р. сухо зафіксував ухвалу зборів: “Відмовлено просьбу п. Франка о пренумероване его повістей” та “Затурбувати п. Франка о зворот книжок”⁵⁴. Формальною причиною назвали “лихий стан фінансовий Товариства”, однак вже за тиждень виділили 85 золотих “комітетові, занимаючомуся вандрівкою молодези” ремісничого товариства “Зоря”⁵⁵.

Восени просвітяни вирішили усунути І. Франка та В. Коцовського з редакційного комітету видання творів Шевченка, однак цього їм не говорили. Крім О. Огоновського, проти І. Франка виступив також К. Левицький. І. Франко довідався про засідання комітету у неповному складі і публічно виступив з протестом у часописі: “Ми маємо певну звістку про те, що на інтимній нараді народовців, при котрій не було давніх членів Шевченківського комітету редакційного, ухвалено змінити первісний намір і видати Шевченка обкороєного. Повне ж критичне видання готувлять українці в Росії. Очевидна річ, що коли це правда, то я прилюдно зрікаюся засідання в тім комітеті і до обкороювання Шевченка руки не приложу”⁵⁶

Стаття в “Народі” обурила О. Огоновського. Він вважав себе основною фігурою в редакції, писав біографію Т. Шевченка для “Зорі”. Про цю публікацію І. Франко писав М. Драгоманову: “Лупить бідний Огоновський всякі деталі, які знає, мішаючи важне з неважним десять раз гірше Чалого і не дбаючи про хронологічні несообразності...” (т. 49, с. 150). Очевидно, критичні відгуки доходили до Голови “Просвіти”. Формальною причиною усунення членів комітету від Товариства ім. Шевченка І. Франка та В. Коцовського став розпуск редакційного комітету через проблеми з веденням спільних рахунків (т. 49, с. 285). “Кобзар” Т. Шевченка “Просвіта” видала в двох томах (4 частинах) за редакцією О. Огоновського (1894, 1895). За оцінками І. Франка, воно було “ані повне, ані науково обґрунтоване, і своєю науковою вартістю щодо тексту не стояло навіть на висоті празького “Кобзаря” (т. 41, с. 280). Власні ідеї щодо періодизації та текстологічного опрацювання творчої спадщини Т. Шевченка І. Франко пізніше реалізував у двотомному виданні “Кобзаря” (1907, 1908), опублікованому НТШ у серії “Українсько-руська бібліотека”.

Конфлікт у редакційному комітеті не завадив подальшим публікаціям І. Франка у просвітянських виданнях. Твори непокірного письменника з’являються частіше з поверненням до редакції Товариства В. Левицького (1890). Без Василя Лукича літературна частина календарів “Просвіти” скоротилася майже удвоє, помітно зменшилася кількість художніх творів у книжковому репертуарі просвітян. Подібна тенденція загрожувала втратою читацького інтересу до просвітянських видань. В. Левицький розумів, що його запросили з метою повернути втрачене, а це дозволяло частково скинути з себе тягар цензури з боку керівництва Виділу. Результат не забарився – до видань товариства 1890 р. увійшли твори І. Франка, Марка Вовчка, Б. Грінченка, А. Дольницького, Г. Квітки Л. Глібова, С. Руданського, переклади Лесі Українки, А. Кримського, М. Коцюбинського, Г. Гайне та багато іншого цікавого матеріалу.

Перевагою творів І. Франка була доступність мови викладу матеріалу. На основі народної, селянської говірки він створив високі зразки художніх творів, якими однаково захоплювалися галицькі селяни та інтелігенція⁵⁷. Саме відірваність народівців від народу І. Франко найчастіше закидав просвітянам, наголошуючи, що “інтелігенція повинна жити з народом і між народом не як окрема верства, але як невідлучна часть...” (т. 45, с. 148). Книжкою, яка б користувалася однаковою популярністю у селян та інтелігенції, була історична повість І. Франка “Захар Беркут” (1882). Однак автор не діждався її видання від “Просвіти”, власниці найширшої мережі читалень у Галичині, хоча знав, що селяни “залюбки читали “Беркута” (т. 49, с. 406).

Політичні суперечки в українському таборі завдавали ще більшої шкоди загальній справі просвіти народу в умовах реакційної польської політики, пов’язаної з приходом до влади у Галичині намісника Бадені. Політика поправлення громадянських прав і особистих свобод привела до необгрунтованого арешту І. Франка з товаришами (1889), яких відпустили через два місяці, не знайшовши підстав для покарання. Репресивні заходи проводилися по селах та читальнях “Просвіти”. 28 серпня 1890 р. в Коломиї розігнали загальні збори, скликані Виділом товариства. Формальною причиною була відсутність зазначення на афіші часу початку їх проведення. До Коломиї з’їхалися представники філій з усього краю, однак, це не завадило поліції погрожувати зброєю голові “Просвіти” О. Огоновському⁵⁸. Проголошення політики “нової ери” не принесло бажаного порозуміння з поляками, а тільки загострило відносини між народовцями і радикальною молоддю, яку підтримував та об’єднав у політичну партію (РУРП) І. Франко.

У 1892 р. І. Франко вкотре звернувся до “Просвіти” з проханням прийняти його у члени Товариства. На загальних зборах Головного виділу відповідний запит від імені І. Франка і М. Павлика зробив молодий адвокат Микола Лагодинський. Керівництво “Просвіти”, безумовно, було зацікавлене у поповненні рядів Товариства, однак, прохання І. Франка та його товариша не задовольнили. Найбільш критично виступив провідник народовецького табору К. Левицький⁵⁹. Окрім нечисельної молоді, яка не мала впливу на ухвалу Головного виділу, за І. Франка заступився хіба що Й. Заячківський. “Він має великі хиби, але й має талант” – сказав о. Йосип і навіть у своїй промові ставив І. Франка у приклад тогочасній молоді. Отець з Лопянки, меценат та єдиний з нельвів’ян член-засновник “Просвіти” користувався авторитетом, але навіть його прохання не вплинуло на ухвалу Головного виділу. Співпраця І. Франка з Товариством припинилася на довгих шість років.

Втративши змогу принести свої твори в селянські родини через членські книжечки та періодичні видання “Просвіти”, І. Франко починає випуск “Хлопської бібліотеки” (1896), поширює свої ідеї через створену ним мережу періодичних видань “Народ” (1890–1895), “Хлібороб” (1891–1895), “Громадський Голос” (1892–1939), “Жите і Слово”, “Радикал” (1895–1896) та ін.

Публікації на сторінках радикальної преси засвідчують поступовий перехід І. Франка на більш помірковані, націонал-демократичні позиції. Змінювалася і “Просвіта”. Після раптової смерті О. Огоновського (1894) Головою обрали засновника товариства, незмінного члена Головного віділу, посла до Сейму Юліяна Романчука. Свою енергію він скерував на розширення мережі читалень “Просвіти” на основі нового Статуту 1891 р., створення при них крамниць, кас ощадності, шпихлірів. У бік господарсько-економічної тематики змінюється і репертуар книг та культурних заходів “Просвіти”. Навесні 1898 р. Товариство ініціює відзначення 50-річчя скасування панщини у Галичині на загальнонаціональному рівні. Почин підтримали всі без винятку культурні установи та політичні партії. Для інформування народу про вагу цієї події “Просвіта” вирішила видати окрему книжечку і безкоштовно розіслати її по своїх читальнях. Найкращою працею визнали ґрунтовну розвідку І. Франка “Панщина і її скасування 1848 р. в Галичині” (1898. 135 с.), написану на матеріалах особистого архіву третього Голови “Просвіти” В. Федоровича. Видання та популяризація цієї книжки стали початком відновлення співпраці І. Франка з Товариством. Взаємному порозумінню сприяло утворення Української націонал-демократичної партії (1899), в рядах якої об’єдналися прихильники національно-радикального крила РУРП та народовці – члени “Народної Ради”. Лідерство у народовецькому русі Голови “Просвіти” Ю. Романчука зблизило їхні позиції з націонал-радикалами. І. Франко, І. Белей, К. Левицький, Ю. Романчук, М. Грушевський та ін. стали провідними діячами однієї політичної сили, котра базувалася на національній платформі, поєднала різні верстви суспільства, а відтак стала першою реальною силою, здатною протистояти польському натискові у Галичині. Формально членство І. Франка у “Просвіті” не відновлювали, його ім’я не фіксує ані “Алфавітний покажчик членів товариства “Просвіта” (ЦДІАУЛ. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 778) ані “Книга реєстрації нових членів” (ЦДІАУЛ. Ф. 348. Оп. 1 Спр. 775). Водночас, з початком ХХ століття І. Франко майже щороку публікує свої твори у просвітянських виданнях.

Визнанням неабиякої заслуги І. Франка у розгортанні роботи просвітянських читалень можна вважати замовлення Товариства укласти “Вибір деклямацій для руських селян і міщан”. Підготовка І. Франком популярних видань, участь в ініційованих “Просвітою” святах свідчить про визнання ним доробку товариства у напрямку розбудови мережі читалень та впливу на селянство. Саме цю роботу він вважав головною ланкою діяльності “Просвіти”, стимулював її, не зважаючи на величезну зайнятість у видавничих планах НТШ, де він міг реалізувати себе як науковець. З обранням Головою товариства Петра Огоновського (1906) Віділ структурує роботу, створює ряд комісій, що відповідали за різні напрями роботи. Франкові твори все частіше потрапляють до просвітянських видань. У 1912 р. “Просвіта” видає окремою пронумерованою книжкою Франків переклад твору В. Гюґо “Ватерлоо” з передмовою (ч. 366, 64 с.), у 1913 – схвалює пропозицію видати “Притчі” письменника⁶⁰, однак, на заваді стає воєнне лихоліття.

За головування П. Огоновського відбулося і формальне відновлення членства І. Франка у Товаристві. Щорічні загальні збори, заплановані на 8 червня 1908 р., готувалися дуже ретельно. “Просвіта” вшанувала свій 40-літній ювілей. Збори відбулися в Народному Домі у присутності представників філій та великої кількості гостей. Документи товариства ретельно зафіксували усіх присутніх. І. Франка на них не було (ЦДІАЛ Ф. 348. Оп. 1 Спр. 778). Важко хворий він ще у вересні виїхав на лікування до Хорватії (м. Ліпик). Після повернення до Львова І. Франкові довелося продовжити лікування, через те він не зміг прийняти запрошення Товариства. Від імені Головного Відділу до Загальних зборів звернувся Є. Озаркевич з проханням “іменувати пп. Михайла Грушевського, професора університету, Д-ра Івана Франка, літератора, і совітника Двору Григорія Кузьму за їх визначні заслуги коло добра нашого народа Почесними членами Товариства”. Присутні схвалили пропозицію “серед довготривалих оплесків і повстання з місць”⁶¹. Відповідні грамоти передали І. Франкові, однак активній діяльності його у Товаристві, яке, нарешті, офіційно визнало та належно оцінило заслуги письменника, завадила хвороба.

У 1913 р. “Просвіта” спільно з НТШ ініціювала відзначення 40-річчя літературної діяльності Франка. Урочистості у Львові тривали три дні і ще довго продовжувалися по читальнях та філіях Товариства. Ювілейну статтю про заслуги поета “Просвіта” помістила у найпопулярнішому серед селян виданні – щорічному календарі⁶².

Початок Першої світової війни завдав однакового лиха як людям, так і товариствам різних напрямків. “Просвіта” розгубила свій провід по фронтах, еміграціях та Сибіру, і першу спробу відновити роботу зробила незадовго до смерті І. Франка, у березні 1916 р. Давній товариш поета, що втретє повернувся до редакції Товариства, Лукич-Левицький підготував до друку календар Товариства на 1916 рік і помістив у ньому вірші І. Франка “Царські слова”, “Три стирти”, “Будьмо!” та “А ми з чим?”. Ці вірші стали останніми опублікованими “Просвітою” прижиттєвими творами Почесного члена Товариства (вірш І. Франка “Якби...” (Якби само великеє страждання...) помістив і календар “Просвіти” на фатальний для неї 1939 р.).

Некролог, опублікований “Просвітою”, наголошував на винятковій ролі І. Франка для галицького суспільства. Про тернистий шлях до порозуміння нагадували хіба слова: “Був тим, що серед хащів найдикших просікав й пробивав шляхи для інших...”⁶³.

Alla Serediak. Ivan Franko and the milieu of Ukrainian radicals in Galicia (on the history of relations between I. Franko and “Prosvita”)

The author analyzes relations between national populist and radical political trends in Galicia at the end of the 19th century by focusing on the complicated relations between leading radical activist and writer Ivan Franko, and cultural-educational society “Prosvita”.

Key words: National populists, radicals, Ivan Franko, “Prosvita”, press, reading audience.

- ¹ *Погорецький І.* Франко в гімназії // Спогади про Івана Франка / Упоряд., вст. ст. і прим. М. Гнатюка (далі: Спогади про Івана Франка). – Львів, 1997. – С. 57–58.
- ² Діло. – 1883. – № 9/10. – С. 1–2.
- ³ *Франко І.* Гірчичне зерно (із моїх споминів) // Зібрання творів у 50-ти томах. – Т. 21. – С. 320.
- ⁴ *Франко І.* З історії української молодіжи в Галичині, 1871–1884 // Записки НТШ. – Львів, 1903. – Т. LV. – С. 2.
- ⁵ Друг. – 1975. – № 4.
- ⁶ Центральний Державний Історичний архів України у Львівській області (далі: ЦДІАУЛ). – Ф. 348. – Спр. 7630. – Арк. 26.
- ⁷ *Возняк М.* Автобіографічний документ Івана Франка з 1892 р. // Літературно-науковий додаток до газети “Новий час”. – 1938. – №. 15.
- ⁸ ЦДІАУЛ. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 7628. – Арк. 86.
- ⁹ Там само. – Спр. 7628. – Арк. 66.
- ¹⁰ Там само. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 7628. – Арк. 59.
- ¹¹ Там само. – Арк. 81–82.
- ¹² Там само. – Арк. 87.
- ¹³ *Лукич Василь.* Спомини про Івана Франка // Спогади про Івана Франка. – Львів, 1997. – С. 62.
- ¹⁴ *Олесницький Є.* З-понад четвертини століття // Спогади про Івана Франка .... – С. 66.
- ¹⁵ Правда. – 1876. – № 13–14.
- ¹⁶ Друг. – 1876. – № 20. – С. 319.
- ¹⁷ Там само. – № 14–15. – С. 242.
- ¹⁸ Там само. – № 11; 14–15.
- ¹⁹ *Грицак Я.* Пророк у своїй вітчизні. – К., 2006. – С. 173.
- ²⁰ *Горак Р.* Біографія на замовлення // Українське літературознавство. – Львів, 2006. – Вип. 68. – С. 260–263.
- ²¹ Сторіччя матері “Просвіти”. – Вінніпег, 1968. – С. 46.
- ²² Друг. – 1976. – № 12. – С. 190.
- ²³ Правда. – 1877. – № 1–2. – С. 166.
- ²⁴ Правда. – 1876. – № 17. – С. 673.
- ²⁵ *Андрусак М.* Нариси з історії галицького москвофільства. – Л., 1935. – С. 43.
- ²⁶ *Лукич Василь.* Спомини про Івана Франка // Спогади про Івана Франка ... – С. 63.
- ²⁷ *Микитюк В.* Іван Франко та Омелян Огоновський: мовчання і діалог. – Львів, 2000. – С. 41.
- ²⁸ *Горак Р., Гнатів Я.* Іван Франко. – Львів, 2004. – Кн. 4. – С. 301–302.
- ²⁹ Нарис історії “Просвіти” / Р. Іваничук, Т. Комаринець, А. Середяк та ін. – Львів; Краків; Париж, 1993. – С. 215.
- ³⁰ ЦДІАУЛ. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 7628. – Арк. 170.
- ³¹ *Лукич Василь.* Спомини про Івана Франка // Спогади про Івана Франка ... С. 63.
- ³² *Олесницький Є.* З-понад четвертини століття // Спогади про Івана Франка ... С. 67–68.
- ³³ Спогади про Івана Франка... – С. 68.
- ³⁴ Спогади про Івана Франка... – С. 96.
- ³⁵ *Горак Р.* Біографія на замовлення ... – С. 278.
- ³⁶ *Возняк М.* Жите і значіне Івана Франка. – Л., 1913. – С. 15.
- ³⁷ Іван Франко. Документи і матеріали 1856–1965. – К., 1966. – С. 143.
- ³⁸ *Якимович Б.* Іван Франко – видавець: книгознавчі та джерелознавчі аспекти. – Львів, 2006. – С. 60.
- ³⁹ *Грицак Я.* Пророк у своїй вітчизні... – С. 206.
- ⁴⁰ Календар товариства “Просвіта” на рік звичайний 1882 / Зложив і впорядкував Василь Лукич. – Річник 5. – Л., 1881.
- ⁴¹ Діло. – 1883. – №. 23.
- ⁴² Ілюстрований календар товариства “Просвіта” на рік переступний 1884 / Зложив і впорядкував Василь Лукич. – Л., 1883.
- ⁴³ Діло. – 1883. – № 12.
- ⁴⁴ ЦДІАУЛ. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 7629. – Арк. 133.
- ⁴⁵ Там само. – Арк. 129.
- ⁴⁶ Там само. – Арк. 240.

- ⁴⁷ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876–1895) / Зладив М. Павлик. – Т. V (1886–1889). – Чернівці, 1912. – С. 160.
- ⁴⁸ *Грицак Я.* Пророк у своїй вітчизні ... – С. 369.
- ⁴⁹ Діло. – 1882. – № 1. – 2 січня.
- ⁵⁰ ЦДІАУЛ. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 7629. – Арк. 240.
- ⁵¹ Там само. – Арк. 223.
- ⁵² ЦДІАУЛ. – Ф. 348. – Оп. 1 – Спр. 7629. – Арк. 260, 267, 272.
- ⁵³ *Возняк М.* Матеріали до життєпису Франка (З додатком двох недрукованих його біографій) // За сто літ. – Львів, 1927. – Кн. 1. – С. 170–172.
- ⁵⁴ ЦДІАУЛ. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 7629. – Арк. 296.
- ⁵⁵ Там само. – Арк. 299.
- ⁵⁶ Народ. – 1891. – № 7.
- ⁵⁷ Докладно див: *Сербенська О.* Мовний світ Івана Франка. – Львів, 2006.
- ⁵⁸ *Олесницький Є.* Сторінки з мого життя. Передрук видання 1935 р. з додатковими матеріалами. – Ч. I–II. – Стрий, 2007. – С. 195.
- ⁵⁹ Літературно-науковий додаток до газети “Новий час”. – 1938. – №. 15 (27). – 18 квітня.
- ⁶⁰ ЦДІАУЛ. – Ф. 348. – Оп. 2. – Спр. 6503. – Арк. 97.
- ⁶¹ ЦДІАУЛ. – Ф. 348. – Оп. 1 – Спр. 778. – Арк. 21; Спр. 7632. – Арк. 99.
- ⁶² *Возняк М.* Іван Франко // Ілюстрований народний календар Товариства “Просвіта” на звичайний рік 1913 / Ред. Балицький Ю. – Л., 1913. – Ч. 36.
- ⁶³ *Радзикович В.* Іван Франко // Український ілюстрований календар товариства “Просвіта” з термінарном і літературно-науковим збірником на звичайний рік 1917 / Ред. Левицький В.-Л., 1917. – С. 136–137.